

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 323.11(=411.16)(450.361Trst+450.367Gorica)"12/..."

Prejeto: 7. 9. 2019

Renato Podbersič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

Sijaj Davidove zvezde nad zalivom

Prispevek k poznavanju judovskih povezav med Trstom in Gorico

IZVLEČEK

Judje so v Trstu in Gorici dokazano prisotni od 13. stoletja naprej. Njihovo naselitev na zahodnem robu slovenskega prostora je okrepil prihod izgnancev, ki so sem pribežali iz Štajerske in Kranjske v začetku novega veka. V 17. stoletju so bili nekateri Judje na Primorskem povzdignjeni med t. i. dvorno privilegirane Jude oziroma privilegirane judovske posameznike v službi cesarske krone. Tržaška in gorška judovska skupnost sta bili močno povezani, tako družinsko kot poslovno. Razlike med njima pa je treba iskati tako v številčni primerjavi kot tudi v njuni ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Judovska skupnost v Trstu deluje še danes in je edina v Furlaniji Julijski krajini, od leta 1969 vključuje tudi redke preostale Jude iz Gorice, tržaški rabin pa je pristojen tudi za celotno ozemlje Slovenije.

KLJUČNE BESEDE

Judje, Trst, Gorica, Primorska, Carolina Coen Luzzatto, rodbina Morpurgo

ABSTRACT

**STAR OF DAVID SHINING OVER THE GULF
CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING JEWISH CONNECTIONS BETWEEN TRIESTE AND
GORIZIA**

The Jewish presence in Trieste and Gorizia is documented since the thirteenth century onwards and their presence in the Littoral increased on the arrival of exiles from Styria and Carniola in the Early Modern Period. In the seventeenth century, some Jews in the Littoral were elevated to the rank of so-called court-privileged Jews or privileged Jewish individuals in the service of the imperial crown. Both Jewish communities had close family and business ties throughout history. The differences between them, however, should be sought both through numeric comparison and in terms of their economic power and influence on the political and social life of respective cities. The Jewish community in Trieste is still active today and is the only one in Friuli Venezia Giulia. Since 1969, it also incorporates a small number of Jews from Gorizia, with the Trieste rabbi also holding jurisdiction over the entire territory of Slovenia.

KEY WORDS

Jews, Trieste, Gorizia, the Littoral, Carolina Coen Luzzatto, the Morpurgo family

Uvod

Medtem ko so bili Judje na celotnem slovenskem državnem ozemlju do osamosvojitve leta 1991 zaznamovani s skoraj popolno anonimnostjo, tega čez mejo v Italiji ni bilo. Mestne, pokrajinske, deželne in italijanske državne oblasti so vsaj na deklarativni ravni vedno podpirale spomin na judovske sodržavljane, vidno izražale razumevanje do travme holokavsta ter zgledno skrbele za judovsko kulturno dediščino in spominsko označevanje judovskega trpljenja (z muzeji, spominskimi tablam in napismi). Prav spominjanje in obeleževanje holokavsta je predstavljalo opazno razliko med Slovenijo in Italijo. Medtem ko je na italijanski strani prava poplava znanstvenih študij, zapisanih pričevanj, muzejskih postavitev, spominskih dnevor in simpozijev na to temo, je na Slovenskem tovrstno ukvarjanje prišlo na dan večinoma šele z državno osamosvojitvijo. To lahko pripišemo predvsem majhni judovski zastopanosti, zato posledično širša javnost do nje v polpretekli zgodovini ni vzpostavila izrazitejšega odnosa. Prej je to zanimanje ostajalo omejeno na ozke krajevne okvire, ki sta jih oteževala odsotnost judovske organiziranosti in nepoznavanje judovske stvarnosti pri velikem delu prebivalstva.

Judje v novoveški zgodovini slovenskega prostora, za razliko od srednjega veka, večinoma niso igrali pomembnejše vloge, saj jih je habsburški cesar Maksimilijan I. leta 1496 ukazal izgnati iz Koroške in Štajerske, leta 1515 pa še iz Kranjske. Zato so bili v naslednjih stoletjih Judje pri nas pomembneje zastopani le še v Prekmurju ter na Tržaškem in Goriškem. Toda prav slednji so bistveno pripomogli k razvoju Trsta v eno največjih ter gospodarsko in kulturno najpomembnejših evropskih pristanišč.

Kar zadeva razmišljanje o Judih na Slovenskem po letu 1991, lahko rečemo, da se gibljejo med dvema skrajnima stališčema: Judje so del slovenske zgodovine in Judje niso del slovenskega prostora. Prva teza ni težko dokazljiva, za njeno potrditev imamo na voljo več kot dovolj zgodovinskih virov in preverjenih dejstev.¹ Za drugo trditev pa bi lahko uporabili številna znana stališča do Judov, ki so si včasih nasprotujoča, čeprav je nesporno, da so v slovenskem prostoru, kot tudi v Trstu in Gorici, Judje prisotni »od zmeraj«. Vendar so ostajali Judje v Trstu in Gorici, predvsem glede obravnavanja srednjeveških študij, obrobno področje tudi za italijansko zgodovinopisje. Stanje se je izboljšalo v zadnjih tridesetih letih, ko so nastale nekatere temeljne študije o judovski prisotnosti na tleh Goriške, Tržaške in Furlanije. Vendarle gre za območje, v preteklosti zelo povezano z osrednjim slovenskim prostorom. Posebej je treba poudariti, da je skozi zgodovino opazna močna naveza, tako družinska kot poslovna, goriških in tržaških Judov.²

Med Judi v Trstu in Gorici so prevladovali aškenaziški Judje, vendar je tu hkrati obstajala prava mešanica sicer najvplivnejšim delom Aškenazov predvsem z območja srednje in vzhodne Evrope, vendar ob tradicionalni prisotnosti italijanske judovske komponente in vplivnih sefardskih družin (Bolaffio, Richetti) iz zahodnega Sredozemlja. Elia Morpurgo³ je to območje ob koncu 18. stoletja opisal kot »na meji med Nemčijo in Italijo« (hebr. *al gvul Ashkenaz ve-Italyah*), Jude na Primorskem pa so pogosto označevali kot »politično habsburške in kulturno italijanske«.⁴

Kompleksnost judovske krajevene identitete kaže tudi primer judovske intelektualke in preživele v holokavstu Nore Pincherle, ki je v avtobiografiji zapisala: »Rojena sem bila na Reki, študirala sem v Rimu, korenine imam v Gorici, toda živela sem v Parizu.«⁵

Judovski začetki na Primorskem

Na zahodnem robu slovenskega prostora, na območju poznejše Primorske oziroma Julijske krajine,⁶ so si Judje zgradili sinagoge v Čedadu (ok. 1340), Trstu (ok. 1350), Vidmu (ok. 1400), Gorici (1756), Gradišču ob Soči (1769) in kraju San Daniele del Friuli (pred 1731), smemo pa domnevati, da je sinagoga stala že v antičnem Ogleju. Judovsko naselitev najdemo tudi v obalnih mestih pod beneško oblastjo (Koper, Izola, Piran). Povsod drugod, kjer so na tem območju živeli, so si uredili manjše molilnice, navedno urejene v najboljši hiši znotraj skupnosti. Tam so se družili in zbirali k molitvi. Tako so obšli ovire, ki so jim jih postavljale oblasti, ki niso priznavale svobodne odločitve za gradnjo novih sinagog in so zahtevale dovoljenje krajevnih cerkvenih oblasti.⁷

³ Elia Morpurgo (1740–1830), doma iz Gradišča ob Soči, uspešen trgovec, učen Jud, biblicist, prevajalec, publicist in najpomembnejši pripadnik nemškega judovskega razsvetljenstva (haskala) v italijanskih deželah. Rabinske študije je obiskoval na ješivi (hebr. *yeshivah*) v Ferrari, dopisoval pa si je z judovskimi učenjaki po Evropi. Zaradi njegovega slovesa in podpore vladarjevi politiki glede Judov ga je avstrijski cesar Jožef II. najmanj štirikrat sprejel v zasebno avdienco. Več o tem: Del Bianco Cotrozzi, *Gli ebrei nella fortezza*, str. 54–55.

⁴ Dubin, *Diversity*, str. 195.

⁵ Pincherle, *Come amare*, str. 43.

⁶ Izraz *Julijska krajina*, redkeje *Julijska Benečija*, italijansko *Venezia Giulia*, je sicer splošno sprejet v italijanski historiografiji ter v geografskem in upravnem jeziku opredeljuje tudi ozemlje celotne Primorske do nekdanje rapalske meje in se ne sklada povsem z nekdanjim Avstrijskim primorjem (*Österreichisches Küstenland*). Avtor tega toponima (Venezia Giulia) iz leta 1863 je goriški Jud Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), ki se je leta 1852 poročil s tržaško Judinjo Fanny Beatrice Kohen. Bil je priznani jezikoslovec in senator Kraljevine Italije. Že v mladih letih je napisal znamenito delo *Gorizia italiana, tollerante, concorde* iz leta 1848. Tam obravnava stališče do avstrijske države ter zapletene odnose med Slovenci in Italijani v Goriški grofiji. Slovensko poimenovanje *Julijska krajina* je sicer uvedel dr. Josip Vilfan leta 1921. Več o tem: Ascoli, *Il Friuli*, str. 37–41; Troha, *Komu Trst*, str. 7.

⁷ Corbanese, *Il Friuli*, str. 416; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 170–173.

¹ Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 157–158.

² Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 3, 433.

Judje so bili v Gorici verjetno prisotni že ob nastanku mesta oziroma prvi omembi leta 1001. Žal točnih podatkov o tem ni. Težava se pojavi že s poimenovanjem, kajti v arhivskih dokumentih se pogosto pojavljata izraza Jud iz Gorice in goriški Jud. Toda to še ne pomeni, da gre za Juda, stanujočega v mestu Gorica, ampak je lahko to Jud, ki je prebival na ozemlju dežele Goriške, torej pod oblastjo Goriških grofov. Izročilo dokaj pogosto omenja listino iz leta 949, v kateri zasledimo ime »Daniela Davida, Juda iz Goritie«.⁸ Omenjeni Jud naj bi se takrat kot bogataš preselil v Trst in tržaškemu škofu Ivanu II. posodil 517 mark, kar je bila za tiste čase velika vsota. Škof je denar potreboval za plačilo branilcem tržaškega ozemlja, predvsem proti gusarjem in razbojnikom s Krasa. Med pomembnejšimi avtorji, ki so zagovarjali to trditev, sta bila tržaški kronist p. Ireneo della Croce (1625, Trst–1713, Benetke) in znani goriški zgodovinar Giuseppe Domenico Della Bona (1790–1864). Vendar omenjeni škof Ivan (Giovanni) II. tedaj sploh ni škofoval v Trstu, ampak že ob koncu 8. stoletja. Pietro Kandler, Mario Stock in Orietta Altieri so ugotovili, da omenjeni notarski dokument izvira iz februarja 1236⁹ in da gre v resnici za Juda Daniela, Davidovega sina, s Koroške, bivajočega v Trstu (v viru: *Daniel David iudeo de Karintia habitatori Tergesti*).¹⁰ Najstarejši ohranjen dokument naj bi torej judovsko naselitev v mestu ob zalivu dejansko omenjal leta 1236. Sestavljen je iz notarskega zapisa, v katerem že omenjeni škof Ivan svoje pravice nad mestom podeljuje tržaški občini, pri čemer omenja velik dolg, ki ga je z Judom Danijelom Davidom sklenil za financiranje obrambe ozemlja pred razbojniki. Ni pa gotovo, da je Danijel David v mestu dejansko živel.¹¹

Zanesljivejši dokumenti v primerjavi s krajevno judovsko naselbino v Trstu segajo v 14. stoletje; notarski akt iz leta 1348 omenja »veliko občinsko ulico pred judovsko hišo« (v viru: *platea magna comunis ante domum judeorum*).¹² Judovski mestni bankir je takrat imel prostor v tržaški mestni hiši. Vendar so vsaj do sredine 14. stoletja v mestu prevladovali florentinski bankirji, omenjeni v mestnih statutih iz leta 1350, ki pa so jih ob koncu istega stoletja zamenjali judovski bankirji. Judje v Trstu so bili v skoraj enakopravnem položaju z drugimi meščani. Leta 1382 je Trst prišel pod Habsburžane, kar je vzpodbudilo prihod novih priseljencev v mesto. Večinoma so prišli iz srednjeevropskih krajev (Nürnberg, Konstanca, Maribor).¹³

Prva pisna omemba Judov v Gorici tako sega v sredino marca 1288, ko je Goriško-tirolski grof Albert svojemu vazalu Walchunu iz Gorice podelil hišo pod gradom. Zraven je dodal posebno priporočilo za tistega, ki bo v njej prebival, naj bo to Toskanec ali Jud, da mora poravnati stanarino neposredno grofu oziroma z njim skleniti poseben sporazum. Iz listine tako razberemo, da so Judje tedaj že živeli v mestu. Čez nekaj let se v notarskih dokumentih iz Čedad pojavijo tudi imena posameznih Judov, ki so živeli v Gorici. V listini, izdani 29. decembra 1294, se omenja »Bonfantus Judeus de Goritia«, ki je prejel tri libbre in deset mark posojila.¹⁴ Franc Kos za isto leto navaja še: »Bonaventura der jud, hišni posestnik zu Görz im marckht«.¹⁵

Od začetka 12. stoletja so Judje prehajali pod posebno zaščito nemških vladarjev zaradi denarne pomoči, ki so je bili ti deležni. Ker tega denarja pogosto niso vrnil, so ga Judje pridobivali z zvišanjem obresti in terjatvami pri ostalih slojih, ki so si izposojali pri njih. Tudi zaradi tega je od srede 15. stoletja sovražno stališče do Judov naraščalo tudi v avstrijskih deželah in doseglo vrh za časa vladanja cesarja Maksimilijana I. Leta 1496 jih je cesar na zahtevo štajerskih in koroških deželnih stanov v zameno za denarno odškodnino izgnal najprej iz Štajerske, nato še iz Koroške. Kljub temu pa Judom to okolje ni bilo tako sovražno kot na primer v zahodni Evropi, saj navsezadnje tu ni bilo dokumentiranih velikih pogromov nad njimi. Pri omenjenih izgonih Judov je torej šlo za odsev širšega antisemitizma, velik vpliv na to pa lahko pripišemo tudi koristoljubnim računom deželne elite, ki si je od pregona obetala finančne koristi. Nekateri Judje, zlasti iz Maribora, so se zatekli v Trst in Gorico, o čemer priča priimek Morpurgo,¹⁶ ki je

¹⁴ Brugger in Wiedl, *Regesten zur Geschichte der Juden 1*, str. 83; Zorattini, *L'emigrazione degli Ebrei*, str. 111–118.

¹⁵ Kos, *K zgodovini Gorice*, str. 13.

¹⁶ Dokumenti pričajo o tem, da so Judje sprva uporabljali ime, ki mu je sledil patronim, od 15. stoletja naprej pa so se uveljavljali tudi priimki, ki so pogosto izhajali iz imena kraja, od koder je izvirala judovska družina. Značilen primer je priimek Morpurgo (Marpurger, Morpurg), ki izhaja iz nemškega poimenovanja za Maribor – Marburg. Kot meni Klemen Jelinčič Boeta, se zdi, da so ta priimek najprej pridobivali služabniki in člani spremstva, kot na primer Izak iz Gorice. Morpurgi so hkrati edina judovska družina v naših krajih, ki je prejela grb. Omenjeni priimek se je sčasoma razširil v Trstu in Gorici ter tudi v Dalmaciji. Šlo je za poimenovanje nekdanjih Judov iz Maribora, pač na osnovi znotrajjudovske etnične diferenciacije. V to kategorijo lahko uvrstimo tudi številne priimke med Judi na Primorskem (Ascoli, Reggio, Senigallia, Viterbo), ki so izhajali iz italijanskih mest. Posamezni člani družine Morpurgo so bili v 19. stoletju povzdignjeni v avstrijski plemiški stan. Po doslej znanih podatkih naj bi širok po svetu živelo že več kot 2350 članov družin Morpurgo. Danes jih največ živi v Italiji, najdemo pa jih tudi v Avstriji, Izraelu, na Hrvaškem, v Franciji, Španiji, Grčiji, na Češkem in Slovaškem ter v ZDA, Kanadi, Braziliji in Venezueli. Leta 2016 so se na družinskem srečanju v Trstu zbrali Morpurgi z vsega sveta in ob tej priložnosti obiskali tudi Maribor. Leta 2017 so v Sinagogi Maribor pripravili razstavo in katalog *Morpurgi*,

⁸ Corbanese, *Il Friuli*, str. 402; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 20–21.

⁹ Brugger in Wiedl, *Regesten zur Geschichte der Juden 1*, str. 26–27.

¹⁰ Kandler, *Codice Diplomatico Istriano*, str. 457–460; dok. 265.

¹¹ Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 11; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 21.

¹² Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 11.

¹³ Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 12–13; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 107.

bil nekda med najbolj razširjenimi judovskimi primki na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora. Izgon judovskih skupnosti iz Notranje Avstrije (Kranjske, Koroške, Štajerske) ob koncu 15. oziroma na začetku 16. stoletja je hkrati pomenil številčni porast Judov na Primorskem, to je v Trstu, Gorici in Gradišču ob Soči ter na ozemlju Beneške republike. Čeprav jih je dal vladar Maksimilijan malo pred tem izgnati iz notranjeavstrijskih dežel, jim je takoj na drugi strani deželne meje ponudil zatočišče in celo zmeren razcvet. Tukajšnji Judje so smeli kupovati nepremičnine in se za stalno naseljevati, kar ni povzročilo velike spontane reakcije večinskega krščanskega prebivalstva. To nakazuje, da v splošnem to okolje le ni bilo tako sovražno do Judov kot nekateri drugi deli Evrope. Z judovskega stališča je šlo za precej enoten prostor, fluidnost med temi mesti je bila precejšnja in ugotovitve za eno mesto pogosto veljajo tudi za drugo. Judovski begunci so okrepili omenjene skupnosti na tem prostoru. Judje so bili sicer ob koncu srednjega veka žrtve pokolov in izgonov tudi drugod po srednji in zahodni Evropi ter na Pirenejskem polotoku. Antisemitski pogromi proti Judom so se razbohotili med uvodno fazo prve križarske vojne, predvsem pa v Nemčiji v 14. stoletju, zlasti po veliki epidemiji kuge, za katero so okrivili Jude. Umikali so se in bežali v vzhodno Evropo ter na ozemlje papeške države in Beneške republike. Številni Judje so se naselili tudi v istrska in dalmatinska mesta.¹⁷

Aprila 1500 je umrl Leonhard (Lenart), zadnji Goriški grof. Tako je dežela Goriška na podlagi dedne pogodbe prišla pod Habsburžane, medtem ko je Trst takrat habsburško nadoblast priznaval že več kot sto let. To obdobje je hkrati pomenilo nov zagon za judovsko skupnost v Gorici. Avstrijski cesar Maksimilijan I. je goriškim Judom podelil več privilegijev. Med njimi sta izstopala rodbina Morpurgo in njen član Izak (Isacco) iz Trsta, ki je zaradi zaslug in zvestobe cesarski kroni leta 1509 dobil privilegij za naselitev v Gorici. Izak je bil sin Arama, Seldmanovega sina, ki je bil izgnan iz Maribora. Prvotno domovane goriških Judov je bilo v starem delu mesta, v Raštelu, danes v uličici Via Cocevia, stisnjeno v pobočje pod goriškim gradom.¹⁸

Judje v Gorici so se še naprej ukvarjali v glavnem z denarnimi posli in s trgovino (z živim srebrom iz Idrije, lesom, s kožami, platnom in oljem). Pri tem so izrabili ugodno lego mesta ob pomembni trgovski poti, ki je iz srednje in vzhodne Evrope potekala proti Trstu in na območje Beneške republike. Posamezne judovske družine so že ob koncu 16. stoletja

dobile dovoljenje za naselitev na območju Goriške grofije, kar je potrdil tudi cesar Ferdinand II. Judje v notranjeavstrijskih deželah so namreč morali novega deželnega kneza vsakokrat znova zaprositi za potrditev starih privilegijev. Na družbeno-ekonomsko moč posameznih Judov pri nas kaže tudi podatek, da so bili nekateri povzdignjeni med t. i. dvorno privilegirane Jude (in ne dvorne Jude!) oziroma privilegirane judovske posameznike v službi cesarske krone.¹⁹ 12. februarja 1624 so to postali Mojzes in Jakob Morpurgo (Marburger) iz Gradišča ob Soči, Joel Pincherle iz Gorice in Ventura Parente iz Trsta. S to diplomo jim je cesar podelil široka pooblastila pri trgovanju, odpiranju trgovin, sprejemanju zastav za posojeni denar ter posedovanju premoženja in nepremičnin. Joel Pincherle in ostali navedeni so postali t. i. dvorno privilegirani Judje zaradi uslug pri posojanju denarja dvoru in pri vsestranski pomoči oblastem med vojno (1615–1617) z Benečani zaradi Gradišča ob Soči. Opozoriti torej velja na položaj judovskih skupnosti prav v Gorici, Gradišču ob Soči in Trstu. Ti posamezniki t. i. privilegirani Judje, zunaj uveljavljene družbene hierarhije, so kot judovski trgovski finančniki odigrali pomembno vlogo za dvor.²⁰

Poleg vseh naštetih ugodnosti jim ni bilo treba nositi prepoznavnega znamenja na obleki. V srednjem veku je bil to rumen O, pozneje pa rumen klobuk ali oranžna vrstica na klobuku. Posojanje denarja z jemanjem zastav so urejali odloki deželnih stanov. Ti so tudi podeljevali licence za ta posel in določali obrestno mero ter način poslovanja. Znale so tovrstne odredbe iz let 1668, 1678 in 1699. Policijski red iz leta 1633 je tržaškim in goriškim Judom očital, da jemljejo denar od kristjanov.²¹

V Trstu omejitve bivanja v getu zaradi privilegijev družin t. i. dvorno privilegiranih Judov in zaradi patentov svobodnega mesta od leta 1719 niso bile tako stroge kot drugje. Judje v Trstu so ukaz (cesarski dekret) za naselitev v getu prejeli leta 1693, vendar so pretekla štiri leta, da je bil ukaz izvršen in vzpostavljen geto v predelu Riborgo, za tržaško borzo. Takrat se je okrog osemdeset Judov naselilo v tej četrti. Že dolgo pred vladarjevo formalno ukinitvijo geta leta 1785 pa je veliko tamkajšnjih Judov z dovoljenjem oblasti živelo zunaj njega. Je pa ukinitve tudi manj premožnim Judom omogočila svobodno izbiro bivališča v mestu. V teh skupnostih so se razvile posebne razmere, ki so omogočile, da je kar nekaj tržaških Ju-

potomci mariborskih Judov = The Morpurgos, the descendants of the Maribor Jews. Glej tudi: Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 320 in 341–348.

¹⁷ Valenčič, *Zidje v preteklosti Ljubljane*, str. 24–25; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 463–467.

¹⁸ Altieri, *Note*, str. 145–146; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 301–302.

¹⁹ Staudinger, *Auß sonderbaren khayserlichen gnaden*, str. 27, 37. Kot navaja Staudingerjeva, je sicer za Morpurgo iz začetka 17. stoletja v virih uporabljen izraz »hofbefeireiten Juden«; to bi lahko prevedli kot »od dvora osvobojeni Judje«, kar ni isto kot »Hofjuden«.

²⁰ Gerson, *Ferdinand II.*, str. 39–41; Del Bianco Cotrozzi, *Tolleranza giuseppina*, str. 699–721; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 42, 470; Dubin, *The Port Jews*, str. 19.

²¹ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, Vol. 2, str. 180; Waltritsch, *Slovensko bančništvo*, str. 26.

Nekdanji geto s sinagogo v Gorici pred drugo svetovno vojno (hrani: Muzej sinagoga v Gorici).

dov pomembno sodelovalo pri razvoju mesta in širše regije.²²

Nastanek goriškega geta ni točno dokazan, saj pisci navajajo različne letnice: Morelli 1696;²³ Bolaffio 1697;²⁴ Czoernig 1698.²⁵ Po vzpostavitvi geta, ki so ga imenovali tudi *Judenstadt* ali *Judengasse*, so morali Judje v Gorici živeti le znotraj začrtanih meja geta. Domov so se morali vračati pred sončnim zahodom, prav tako ga niso smeli zapuščati ob nedeljah in krščanskih praznikih. Šele v času francoske zasedbe leta 1812 so ukiniteli določilo, ki je Judom v Gorici nalagalo bivanje v getu, odstranili so tudi velika kovana vrata, ki so zapirala vhod v geto z Ulice sv. Ivana. Pod Francozi so bili tamkajšnji Judje prvič pripuščeni do javnih služb.²⁶

Leta 1788 je v Trstu živelo 728 Judov; tamkajšnja skupnost se je v času vladanja Marije Terezije povečala kar za trikrat, predvsem zaradi številnih privilegijev. Goriška judovska skupnost pa je istega leta štela 270 oseb.²⁷

Po poti judovske integracije

V drugi polovici 19. stoletja se je tudi pri Judih v Trstu in Gorici povečala integracija z ostalim mestnim prebivalstvom. Omenjeni proces lahko opazujemo na več ravneh: judovski starši so svoje otroke pošiljali v mestne šole, Judje so najemali katoliške služkinje in hišne pomočnice. Pri tem so pomembno vlogo odigrale kuharice, ki so morale spoštovati judovske prehranjevalne navade in pripravljati *kosher* hrano. Hkrati se je povečalo število civilnih porok med Judi in vedno manj je bilo obrednih obrezovanj dečkov.²⁸ Tukajšnje časopise je navdušujoče pisalo o tistih Judih, ki so v oporokah del imetja zapuščali krščanskim skupnostim ali cerkvam. Kot so zapisali pri goriški *Soči*: »Bratje Morpurgo so pri priložnosti materine smrti podarili za uboge goriške kristjane 100 gold., in za uboge jude, njihove sobrate 100 gold. Gotovo posnemanja vredno in človečansko!«²⁹ Časopis je poročalo tudi o goriških Judih, ki so živeli po drugih mestih in so ob smrti del premoženja zapustili Cerkvi: »Žid, ki zapusti dar za katoliško cerkev, je gotovo prav redek. In tako redkost doživeli smo te dni. V Trstu je namreč umrl bogat žid David Morpurgo, rodом iz Gorice, ki je zapustil 400 gld. goriške židovski občini, 50 gld. za goriške reveže in – 50 gld. za cerkev sv. Ivana.«³⁰

Poseben zagon pri vlogi Judov v družbi je prinesel *Il Corriere Israelitico* (*Periodico mensile per la storia e la letteratura israelitica*), judovski mesečnik, ki je izhajal v Trstu med letoma 1862 in 1915. Od leta 1897 je kot prvi v italijanskem jeziku zagovarjal sionistične ideje. Ustanovil ga je Abraham Vita Morpurgo (1813–1867), sicer rojen v Gorici, ki ga je prvih šest let tudi urejal.³¹

V drugi polovici 19. stoletja lahko ugotovimo upad judovskega prebivalstva v Gorici in naraščanje judovske prisotnosti v Trstu. Priseljenci so v mesto ob *Soči* prihajali od blizu in daleč. Glede na kraj rojstva lahko številne razvrstimo v bližnji Trst, s primki Alpron, Basevi, Bemporad, Curiel, Valmarin, Löwenthal, Majonica, Piazza, Polacco, Saraval, Segre in Valobra. Vendar se kljub priseljevanju število Judov v Gorici ob koncu 19. stoletja ni povečalo, ampak se je celo zmanjšalo. Vzroke je treba iskati tudi v tem, da je veliko podjetnikov in trgovcev nove priložnosti iskalo v pristaniškem Trstu, ki je ponujal boljše možnosti za posel in zaslužek. Trst se je naglo razvijal, poleg tega je imel ob prelomu stoletja pomembno in uspešno judovsko skupnost, ki je imela v začetku 20. stoletja precejšen vpliv, tudi v demografskem smislu. Svojim članom je zagotavljala številne in raznolike

²² Curiel, *Le origini del ghetto*, str. 465; Stock, *Nel segno di Gerechtia*, str. 31–32.

²³ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, Vol. 2, str. 180.

²⁴ Bolaffio, *Sfogliando l'archivio*, str. 538–539.

²⁵ Czoernig, *La principessa contea di Gorizia*, str. 806; Altieri, *Note*, str. 146.

²⁶ Roselli, *Il getto di Gorizia*, str. 33–35; Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 30; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 79–80, 90.

²⁷ Zorattini, *L'emigrazione degli Ebrei*, str. 111–118; Dubin, *The Port Jews*, str. 18–19; Staudinger, *Auf sonderbaren khayserlichen gnaden*, str. 27; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 32–38.

²⁸ Altieri, *La comunità ebraica*, str. 47–53; Arčon, *Judje niso sicer zanesljivi*, str. 107–119.

²⁹ *Soča*, 21. 1. 1875, št. 3, »Razne vesti«.

³⁰ *Soča*, 21. 4. 1893, št. 17, »Razne vesti«.

³¹ Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 221–222; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 166.

storitve: osnovno šolo s petsto učenci, vrtec, judovsko bolnišnico v Via del Monte in dom za ostarele.³² Marsikateri Jud si je v Trstu ustvaril uspešno kariero, med njimi tudi dr. Moisè Luzzatto (1824–1915), rojen v Gorici, ki je bil kar 25 let tržaški podžupan.³³

Na splošno so bili Judje v Trstu in Gorici večinoma proitalijansko usmerjeni in v veliki meri nosilci italijanskega liberalizma. Hkrati so zavračali slovenske težnje po narodni enakopravnosti.³⁴ Za Jude na Primorskem je bil italijanski državni antiklerikalizem pozitiven argument za postopno navezavo na italijansko državno stvarnost. Dejstvo, da je italijanska ustava iz leta 1848 zagotavljala popolno versko svobodo, je bilo pomembno pri upoštevanju krajevnega judovskega prebivalstva, ki se je v obdobju avstrijske uprave pogosto znašlo pod antisemitskimi pritiski. Poleg tega se je v Kraljevini Italiji ohranjal star, srednjeveški, versko pogojeni antijudaizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma. Na Primorskem pa se je pripadnost judovski skupnosti na prelomu iz 19. v 20. stoletje prepletala tudi z nacionalnim bojem. Antisemitizem je marsikdaj postal orožje, ki so ga uporabljali nasprotniki večinskega italijanskega liberalizma, v katerem so bili aktivni številni Judje ali pa osebnosti judovskega izvora. Medtem so bili tržaški Judje Aškenazi, po izvoru najstarejši v mestu, vendar tedaj že izgubljač prevlado, navezani na habsburški imperij. Po drugi strani so se številni judovski priseljenci, ki so prišli iz italijanskih dežel pod papeško prevlado, znašli med podporniki iredentizma.³⁵

Na val protijudovskega razpoloženja med Slovenci na Primorskem so vplivali predvsem izobraženci, tako duhovniki kot laiki, ki so opozarjali na t. i. judovsko nevarnost za družbo in neskladnost s slovenskimi nacionalnimi interesi. Časovni okvir sovpada z dogajanjem v Trstu, kjer je tržaška *Edinost* pod vodstvom urednika Antona Šlunderja okrog leta 1880 začela pravo antisemitsko kampanjo.³⁶

V časopisju pa se je tedaj, predvsem pod vplivom idejnih tokov iz središča monarhije, oblikovala izrazito stereotipna podoba Juda in judovstva. Italijanski katoliški *L'Eco del Litorale* je tako zapisal, kako je splošno znano, da »izraelsko ljudstvo« ne čuti nobene potrebe po obrambi domovine. Kot primer so pri tem časopisu navajali avstrijsko deželo Galicijo, z velikim deležem judovskega prebivalstva, ki naj bi vedno uporabljalo vse mogoče načine in izgovore, da bi se izognilo vojaškemu vpoklicu.³⁷

Z novo državno zakonodajo iz decembra 1867 so tudi Judje z vsemi pravicami in dolžnostmi postali

popolnoma izenačeni z ostalimi prebivalci Habsburške monarhije. Po dveh letih razprav v državnem zboru je bil 21. marca 1890 v cisalajtanski polovici Habsburške monarhije naposled sprejet t. i. Judovski zakon (nem. *Israelitengesetz*). Urejal je odnose med državo in judovskimi skupnostmi ter poenotil tovrstno zakonodajo. Za judovske skupnosti v monarhiji je bil ključnega pomena, saj jim je priznaval vlogo posrednika med judovskimi verniki in državo. Hkrati je urejal podrobnosti o delovanju judovskih verskih občin na različnih področjih, od nadzora statuta do organizacije judovskega obredja in verskega izobraževanja. Vsaka judovska verska občina je tako postala krajevno zamejena, na njenem območju ni smela obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je bil član tiste judovske verske občine, kjer je imel stalno prebivališče. Judovsko versko občino so lahko ustanovili le na tistem območju, kjer so imeli na razpolago dovolj denarnih sredstev in potrebnih bogoslužnih ustanov. Poleg tega so morali poskrbeti za versko osebje in zagotavljati reden verski pouk.³⁸ Omenjena zakonodaja je bila podlaga tudi za organizacijo judovskih skupnosti v Avstrijskem primorju. Tako je prišlo 18. marca 1893 do reorganizacije judovskih skupnosti na tem področju, ustanovljeni sta bili dve okrožji, Trst in Gorica, nekdanja pomembna skupnost v Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo)³⁹ je tako poslej spadala pod goriško skupnost.⁴⁰ Ta zakonodaja je ostala v veljavi do državno-pravnih sprememb po koncu prve svetovne vojne.

Tudi Judje v Ljubljani in drugod na Kranjskem so od leta 1876 spadali pod tržaško judovsko versko občino, kjer so vodili tudi matične knjige za kranjske Jude. Državne oblasti so Trst imele za glavnemu mestu Kranjske najbližje mesto z judovsko skupnostjo. Takšna ureditev se je ohranila do marca 1893, ko so državne oblasti Jude na Kranjskem postavile

pod upravo judovske verske občine v Gradcu (Graz) na Štajerskem.⁴¹

Ob koncu 19. stoletja je v mesto ob zalivu počasi

³² Altieri, *La comunità ebraica*, str. 42–44, 76–77, 139; Podbersič, *Jerusalem ob Soči*, str. 99–101.

³³ Marchi, *Moisè Luzzatto*, str. 95–101.

³⁴ Čok, *Tržaške mestne elite*, str. 40.

³⁵ Prav tam, str. 192.

³⁶ Verginella, *Judovski troti*, str. 669–672.

³⁷ *L'Eco del Litorale*, 17. 10. 1880, »Nostre Corrispondenze, da Vienna«.

³⁸ Bihl, *Die Juden*, str. 881–885; Pančur, *Judovska skupnost*, str. 44.

³⁹ Že konec 16. stoletja se v Gradišču omenjajo judovske družine Luzzatto, Prister in Cohen. Tudi pozneje so tam prevladovali Judje Aškenazi (Feigenbaum, Schiff in Berger) ter pripadniki italijanskih judovskih družin (Senigaglia, Vitali in Pardo). Judovska skupnost v Gradišču ob Soči je formalno začela šele leta 1753, ko so bili imenovani tudi njeni voditelji. Prvi njihov popis v kraju je znan za leto 1764, ko je tam živelo 63 Judov. V drugi polovici 19. stoletja je v kraju nastopila kriza med Judi, ki so se začeli seliti v večja mesta (Trst in Gorico). Skupnost v Gradišču se je postopoma manjšala, dokler ni bila leta 1893 ukinjena. Več o tem: Del Bianco Cotrozzi, *Gli ebrei nella fortezza*, str. 51–55.

⁴⁰ CAHJP, Jerusalem, Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia, B, fasc. 2, busta 4; Lesizza Budin, *Vita e cultura ebraica*, str. 12.

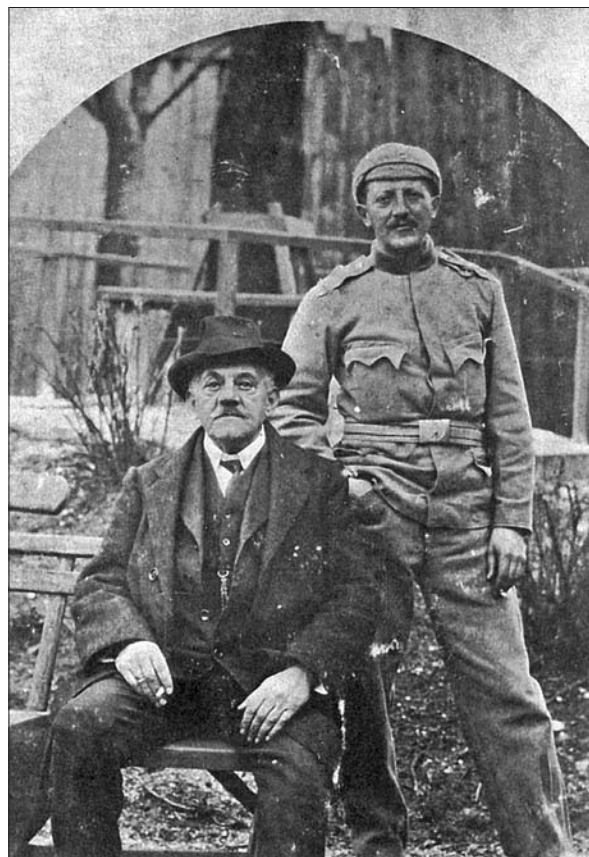
⁴¹ Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 62, 84; Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 39; Marolt, *History of Slovene Jewry*, str. 321–323.

začelo prodirati sionistično prepričanje oziroma ideja judovskega nacionalnega gibanja. Tržaški Judje so aprila 1904 ustanovili sionistični krožek (*Circolo Sionistico Triestino*), ki se je pridružil *Sionski ligi avstrijskih društev*. Zanimanje za sionizem je v Gorici širil Federico Sternberg, študent filozofije in predsednik omenjenega sionističnega krožka, ki je pogosto prihajal v mesto, kjer je prirejal sionistična predavanja.⁴²

V popisu prebivalstva tedanje Habsburške monarhije iz leta 1900, ko so resda spraševali po občevalnem jeziku in ne po nacionalnosti, so le trije Judje v Gorici kot občevalni jezik navedli slovenščino. Kar 177 jih je kot občevalni jezik navedlo italijanščino in 32 nemščino. Ob tem je treba poudariti, da so občevalni jezik popisovali samo državljani avstrijske polovice monarhije. Tujcem, od katerih jih je veliko prihajalo iz Ogrske, tega niso popisali. Tako se je med tujimi Judi v Gorici brez navedbe občevalnega jezika leta 1900 znašlo 83 oseb in leta 1910 kar 146 oseb. Če gole številke uporabe občevalnih jezikov primerjamo s položajem v Trstu, dobimo podobno sliko, vsaj v odstotkih, glede na to, da je v Trstu v tem času živel okrog pet tisoč članov krajevnih judovskih skupnosti. V njihovem tamkajšnjem vsakdanjiku je prevladovala italijanščina, tudi pri trgovini in v občinskih zadevah. Leta 1900 je 19 Judov v Trstu slovenščino navedlo kot občevalni jezik, leta 1910 pa so to storili samo še štirje. Hkrati so v Gorici leta 1900 trije slovensko govoreči meščani izpovedali, da so judovske vere.⁴³

Prva svetovna vojna

Že kmalu po začetku prve svetovne vojne so se zaradi vojaških operacij povsod po habsburški državi pojavljali številni begunci, ki so bežali pred vojnimi strahotami. Bežali so predvsem iz avstro-ogrskih dežel, ki so se znašle sredi spopadov, iz Galicije in Bukovine. Veliko beguncev, med njimi tudi Judov, je našlo zatočišče na Kranjskem in Štajerskem. Za pomoč predvsem judovskim beguncem je bil v Trstu ustanovljen »Odbor za pomoč beguncem«, ki mu je predsedoval tržaški vrhovni rabin H. P. Chajes.⁴⁴ To dejavnost so vsaj v začetku podpirali tudi posamezni goriški Judje.⁴⁵ Zaradi začetka bojov na soški fronti spomladi 1915 so se nekatere goriške judovske družine umaknile v Trst. Od vodilnih članov goriške judovske skupnosti je v Gorici ostal le upravnik sinagoge Ben Zion Fink (1879–1944), ki je poskrbel

Slikar Vittorio Bolaffio z očetom kot avstro-ogrski vojak
(hrani: Muzej sinagoga v Gorici).

tudi za umik sakralnih in dragocenejših predmetov iz Gorice v Trst. Tja je poslal tri zaboje zvirkov Tore in zaboj srebrnine. Fink je skrbel tudi za umirajoče vojake in njihov pokop v skladu z judovskimi pravili.⁴⁶

Judovski vojaški obvezniki, ki so pred vojno večinoma podpirali italijansko politično stvarnost in mnogi tudi iredentistično gibanje, so bili na začetku prve svetovne vojne mobilizirani v avstro-ogrške enote in se z njimi borili na različnih frontah. Med mobiliziranimi avstro-ogorskimi Judi velja omeniti priznanega slikarja Vittoria Bolaffia (1883–1931), ki se je rodil v nekdanjem goriškem getu, toda pred vojno je živel v Trstu in tujini. Čeprav se je kot velik pacifist težko odzval pozivu za mobilizacijo, je s svojo enoto odšel na italijansko fronto. Tam je ustvaril nekaj risb vojnih tovarišev v vojaški uniformi; danes so shranjene v Muzeju Revoltella v Trstu.⁴⁷

Številni italijansko govoreči prebivalci Trsta, okrog tisoč, in Gorice, manj kot dvesto, so dezerti-

⁴² Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 221–224.

⁴³ Haas, *Die sprachlichen Verhältnisse*, str. 3–11; Dubin, *Diversity*, str. 197.

⁴⁴ Chajes Hirsch Perez, rojen leta 1876 v kraju Brody v Galiciji, je judovske študije opravil na Dunaju. Poučeval je na rabinskem kolegiju v Firencah, v letih 1912–1918 je bil rabin v Trstu, zatem pa se je preselil na Dunaj, kjer je umrl leta 1927. Več o njem: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, str. 141.

⁴⁵ Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 114.

⁴⁶ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 52–53; Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 114–116; Podbersič, *Goriška judovska skupnost*, str. 41.

⁴⁷ *Dizionario biografico degli Italiani Treccani*, 1969, geslo: Bolaffio Vittorio; *L'Eco dell'Isonzo*, 29. 12. 1931, str. 7, »Vittorio Bolaffio«.

rali, pobegnili v bližnjo Italijo in se kot iredentisti borili proti Avstriji. Več kot sto pripadnikov tržaške judovske skupnosti se je med letoma 1915 in 1918 bojevalo za Italijo, 18 jih je umrlo. Podobne borce najdemo tudi med goriškimi Judi (Edgardo Bolaffio, Enrico Rocca, Bruno Luzzatto, Attilio Donato, Natan Morpurgo). Edgardo Bolaffio je padel 19. julija 1915 na Kalvariji nad Podgoro kmalu po začetku bojev ob Soči, ob naskoku na avstro-ogrske položaje.⁴⁸

Goriško sinagogo so močno poškodovale predvsem italijanska bombardiranja v letih 1915 in 1916. Opis njenega stanja po koncu spopadov na soški fronti najdemo v odgovoru avstro-ogrškega policijskega oddelka v Gorici v začetku decembra 1917. Opis je nastal kmalu po avstro-ogrskem ponovnem zavzetju Gorice in na povpraševanje tržaške judovske skupnosti z dne 15. novembra 1917. Goriška policija je poročala, da je bila mestna sinagoga med spopadi delno uničena, samo pritličje je ostalo skoraj nepoškodovano. Številne knjige in sveti predmeti so ležali raztreseni po nepoškodovanih prostorih sinagoge, ki ni bila zaprta, tako da je postala lahek plen vsakogar, ki je želel vstopiti.⁴⁹ Največ naklonjenosti in zanimanja za žalostno usodo sosednje goriške skupnosti je pokazal vrhovni tržaški rabin Chajes. Tako je že januarja 1918 na avstro-ogrske oblasti naslovil prošnjo, da bi bil odvetnik Mario Donato, podpredsednik in edini legalni predstavnik goriške judovske skupnosti pod avstro-ogrskim nadzorom, odpuščen iz vojaške službe. Tako se je lahko po odpustitvi posvetil delu za goriške rojake.⁵⁰ Poleg precej uničene sinagoge so namreč utrpeli veliko škodo tudi arhiv skupnosti, bogata knjižnica in številni rokopisi, ki so ležali raztreseni in zapuščeni. Že pred koncem vojne in razpadom države je rabin Chajes želel pomagati goriškim rojakom in jim olajšati življenje. Obrnil se je tudi na Zvezo nemških judovskih skupnosti, kjer so mu obljubili pomoč, predvsem pa potrebni material za obnovo goriške sinagoge.⁵¹

Nove razmere pod Italijo

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v delovanje judovskih skupnosti v nekdanjem Avstrijskem primorju. Avstro-Ogrska je razpadla, začetek novembra 1918 pa so v Trst in Gorico vkorakale italijanske enote. Goriška sinagoga je bila uničena zaradi obstreljevanja Gorice na soški fronti. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost tega ozemlja od srednje Evrope, iz katere je predvsem goriška skupnost črpala moč in prirastek, so

povzročili upadanje števila Judov v mestu ob Soči.⁵²

Pravni položaj judov (in drugih nekatoličanov) v Kraljevini Italiji sta urejala zakon z dne 24. junija 1929 in izvedbeni odlok, izdan 28. februarja 1930. Šlo je za t. i. zakon Falco (it. *La legge Falco*), ki je ukinjal manjše judovske skupnosti po Italiji (Pesaro, Senigallia, Urbino, Cento, Lugo) in jih priključil večjim skupnostim, z nalogo skrbi za judovsko zgodovinsko in kulturno dediščino. Tako je v skladu z novo fašistično zakonodajo v Kraljevini Italiji država poslej priznavala obstoj zgolj 25 judovskih skupnosti. Hkrati je kraljevi dekret št. 1731, sprejet 30. oktobra 1930, vzpostavil enotno predstavniško združenje posameznih italijanskih judovskih skupnosti. Ustvaril je Zvezo italijanskih judovskih skupnosti (it. *Unione delle comunità ebraiche italiane*), v katero so se morale vključiti vse krajevne judovske skupnosti. Na čelo zveze je bil postavljen glavni rabin v Rimu. Z novimi zakonskimi predpisi in avtoritarnim vmešavanjem je fašistična država zaključila evolutivni razvoj judovskih občin, želje po svobodnem združevanju državljanov; povečal se je državni nadzor ter zožila statutarne avtonomije. Hkrati je bilo število tistih Judov, ki so prestopali v katoliško vero, v Julijski krajini v tem obdobju precej višje kot drugod po Italiji.⁵³

Enrico Paolo Salem (1884–1948), sicer po rodu mešani Jud, je leta 1933 postal župan Trsta. Prehodel je značilno pot italijanskega iredentista in pristojevoljca med prvo svetovno vojno, že leta 1921 se je pridružil fašistom. Pripadnost judovstvu ga ni ovirala pri političnem in gospodarskem vzponu, vse do sprejetja italijanske protijudovske zakonodaje leta 1938. Toda kar se je zdelo mogoče v Trstu, ni bilo mogoče v Gorici. Razloge je treba iskati tako v številčni primerjavi med obema judovskima skupnostma kot tudi v njuni ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlično organizirana tržaška judovska skupnost je lahko z vso svojo razvejano infrastrukturo (veličastna sinagoga, šola, vrtec, dom upokojencev, številne nepremičnine) pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani pa je treba poudariti, da sta si bili skupnosti ozemeljsko blizu in družinsko ter gospodarsko močno povezani. Judje v Gorici so tako živeli v senci Trsta, ki je ob popisu avgusta 1938 štel skoraj sedem tisoč Judov, od tega 1600 tujih državljanov. V mestu ob zalivu je tako živelo kar 85 % vseh Judov v Julijski krajini. Tedaj naj bi v mestu ob Soči po kriterijih fašistične protijudovske zakonodaje živelo 155 Judov, v celotni Goriški pa 272.⁵⁴

Poleg tega je bilo tržaško pristanišče najpomembnejše okno v svet za judovske begunce iz srednje

⁴⁸ Rallo, *Il coinvolgimento dell'Italia*, str. 103–105; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 220–221.

⁴⁹ ASCET, fondo Gorizia, busta 1917, Culto–istruzione–beneficenza, dopisa z dne 6. in 10. decembra 1917.

⁵⁰ Grusovin, *La comunità ebraica*, str. 32–33.

⁵¹ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 52.

⁵² Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 115–116.

⁵³ Sarfatti, *Gli ebrei*, str. 53–68.

⁵⁴ Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 36–37; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 252.

Evrope, ki so v tridesetih letih 20. stoletja bežali pred nacističnim preganjanjem. Sami Judje so mu nadel kar častno ime »Sionska vrata« (hebr. *Shaar Zion*).⁵⁵ Med letoma 1933 in 1940 se je prek tržaškega pristanišča v Palestino izselilo več kot 120.000 Judov, večinoma so bili iz srednje in zahodne Evrope.⁵⁶

Tik pred začetkom sprejemanja protijudovske zakonodaje leta 1938 so organizirane judovske skupnosti v Julijski krajini obstajale v Gorici, Opatiji, Trstu in na Reki. Kriza judovstva se je poznala tudi pri zasedenosti posameznih mest z rabini, saj od skupno petindvajsetih italijanskih mest, ki so premogla judovsko skupnost, kar štiri niso imela svojega rabina (Gorica, Merano, Opatija in Reka).⁵⁷ Zanimivo je, da je bila kriza največja ravno v Julijski krajini, saj je Gorica rabina izgubila že jeseni 1936. Preprosto ni bilo dovolj sredstev za njegovo vzdrževanje.⁵⁸

Primer medkrajevne judovske povezanosti: Carolina Coen Luzzatto

Carolina Sabbadini se je rodila v pobožni judovski sefardski družini leta 1837 v Trstu. V Gorico se je preselila leta 1856 po poroki z Girolamom Luzzattom Coenom. Imela sta tri otroke. Veliko je pisala, tudi komedije, najbolj pa je poznana kot časnikarka in urednica. Bila je dopisnica časopisov *Il Piccolo*, *La giovane Trieste*, *La Patria del Friuli* in *Pagine Friulane*. Med letoma 1878 in 1880 je bila urednica dnevnika *L'Isonzo*. Do leta 1883 je ustanovila še nekaj časopisov, ki pa niso dolgo izhajali. V mladih letih je občudovala Slovence in njihovo zavzemanje za narodne pravice, izdajanje časopisov v slovenščini ter njihovo slogaško politiko, ki na Goriškem ni poznala boja med liberalci in katoličani. Kot zgled je navajala politično društvo Sloga. Dopisovala si je z goriškim bogoslovnim profesorjem Štefanom Kociancičem ter ga spoštovala kot odličnega poznavalca hebrejščine in judovstva. V njenih zrelih letih je začetno navdušenje nad Slovenci preraslo v strah, da bodo z razvejano dejavnostjo ogrozili vodilni položaj Italijanov v Avstrijskem primorju. Verjetno je treba tudi v tem

iskati njen dokončni obrat, postala je namreč goreča iredentistka.⁵⁹

Carolina Coen Luzzatto je bila med ustanovitelji dveh goriških italijanskih časopisov (*L'Imparziale* in *Il Raccoglitore*), ki sta izhajala le krajši čas – leta 1880.

Bolj poznana je postala kot urednica časopisa *Il Corriere di Gorizia* (1883–1899), ki pa ga je avstrijska oblast naposled prepovedala zaradi izražanja očitnih iredentističnih in protiaustrijskih stališč. Zato je Carolina kmalu ustanovila in vodila *Corriere friulano* (1901–1914), pisan v istem duhu. Zavzemala se je za pravice Italijanov in njihov skupni nastop ter ostro nastopala proti Slovincem, ki naj bi bili samo avstrijsko orodje za boj proti Italijanom. Njen ideal je bila italijanska Gorica, vedno znova je poudarjala italijanskost mesta.⁶⁰

Časopis *Soča* je pogosto obračunaval s časopisom *Corriere*. Ker je slednjega urejala Judinja Carolina Luzzatto Coen, je v pisanju *Soče* judovstvo pogosto dobilo negativen prizvok. *Corriere* so pri *Soči* opisovali kot »goriški židovsko-liberalni list, prijatelj nemških ustavov, ki črtijo slovensko ime kjerkoli se pojavi«.⁶¹

Na drugi strani poznamo časopis *Il Rinnovamento* (1892–1895), sicer zelo antisemitsko usmerjen, ki so ga izdajali italijanskemu liberalizmu nasprotni Italijani v Gorici. Napadal je protislovensko politiko, ki jo je vodil »judovski Corriere«, katerega urednica je bila »madama Carolina Luzzatto«.⁶² Hkrati so »judovskemu« *Corriere di Gorizia* očitali, da ne more niti teden dni živeti v miru, ne da bi izražal »prezir do naše vere in posmeh do naših cerkva«.⁶³

V uredništvu časopisa *Il Rinnovamento* so očitno prav v judovstvu videli enega glavnih nasprotnikov pomiritve med Slovenci in Italijani v Avstrijskem primorju. Zapisali so celo dobesedno: »Italijansko-tržaško judovstvo je duša celotne iredentistične agitacije, ki združeno z liberalno stranko in prostozidarji izvaja terorizem brez primere v Gorici, Gradišču, Trstu, Primorju in celo v Dalmaciji. Ta direktna agitacija proti naši vladarski hiši in avstrijski monarhiji se je lahko tako razširila, ker uživa podporo klike velikih judovskih kapitalistov iz teh pokrajin.«⁶⁴

V svojih časopisih je Carolina Coen Luzzatto pogosto objavljala prispevke svojega nečaka, znanega goriškega filozofa Carla Michelstaedterja (1887–1910). Avstro-ogrske oblasti so kmalu po začetku vojne z Italijo zaprle nekatere goriške iredentiste judovskega rodu, ki se jim ni uspelo umakniti v Italijo. Začetek novembra 1915 so kljub starosti aretirali tudi Carolino. Najprej so jo zaprli v goriške zapore in jo nato pod vojaško stražo poslali naprej na grad Göllersdorf (K. K. Strafanstalt Göllersdorf) v Spodnji Avstriji, kamor so avstro-ogrske oblasti internirale številne osumljence političnega protidržavnega delovanja, zlasti izobražence. Jeseni 1916 so ji bivanje nekoliko omilili in jo konfinirali v kraju Oberholla-

⁵⁵ Velja poudariti, da je imelo tržaško pristanišče dolgo tradicijo pri izseljevanju evropskega prebivalstva, tudi judovskega, zlasti v Severno Ameriko. Tako se je med letoma 1880 in 1910 prek Trsta tja odselilo okrog štiri milijone Judov. Več o tem: Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 66.

⁵⁶ Catalan, *L'emigrazione ebraica*, str. 57–58; Bon, *Trieste La Porta di Sion*, str. 26–28; Stock, *Nel segno di Geremia*, str. 66–68.

⁵⁷ Bon, *Gli Ebrei a Trieste*, str. 193–195.

⁵⁸ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 32F, fasc. 22, mapa Circolari.

⁵⁹ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 317–318.

⁶⁰ Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 167–169.

⁶¹ *Soča*, 13. 3. 1885, št. 11, »Corriere«.

⁶² *Soča*, 26. 7. 1894, št. 26, »Gli Sloveni sono ospiti a Gorizia?«.

⁶³ *Soča*, 27. 4. 1892, št. 15, »Il calcio all'asino«.

⁶⁴ *Soča*, 5. 7. 1894, št. 24, »L'irredentismo giudaico-italiano a Trieste, in Istria e Dalmazia«.

Tržaška sinagoga je bila med drugo svetovno vojno onečaščena, služila je tudi kot skladišče (brani: Muzej sinagoga v Gorici).

brunn; tam je ostala do konca vojne. Njena vnuka, Ruggero in Renato Samuele Majonica, sicer pripadnika tržaške judovske skupnosti, sta kot iredentista in prostovoljca na italijanski strani padla leta 1915. V Gorico se je vrnila ob koncu prve svetovne vojne. Umrta je na domu 24. januarja 1919. Pokopana je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Gorici.⁶⁵

Vidno nasprotovanje Judom so goriške mestne oblasti po letu 1938 izrazile tudi z odstranitvijo spominske plošče na domači hiši Caroline Coen Luzzatto v središču mesta.⁶⁶

Od fašizma k nacizmu

Septembra 1938 se je Mussolini odpravil na obhod po severovzhodu države, ki je trajal od 18. do 26. septembra. Na Velikem trgu v Trstu se je 18. septembra zbrala množica ljudi, predvsem zaradi fašistične propagande. Mussolini je imel tega dne ognjevit govor, v katerem je z balkona oznani, da so v Italiji začeli veljati rasni zakoni, ki zadevajo Jude, in potrebo po njihovi izključitvi iz javnega življenja. Izjavil je, da niso Italijani in da ne spadajo mednje. Zbrana množica je dučejev govor sprejela z ovacijami, tako kot vse takratne novice, pospremljene z državno propagando.⁶⁷

Za dučerja je torej Trst postal »osrednja periferija«, če uporabimo besede tržaške zgodovinarke Silve Bon, osrednje prizorišče dogajanja, ki so ga že nekaj mesecev pripravljali napadi najbolj izpostavljenih italijanskih rasnih antisemitov (Roberto Farinacci, Giovanni Preziosi, Piero Pellicano in Gino Sotto-

chiesa). Prav oni so Trst razumeli kot idealno mesto in prizorišče ostrega udara proti Judom v državi, ki naj bi pripravljali »judovsko zaroto«. Hkrati so opozarjali na pretirano moč Judov v državi, zlasti na račun katoliške večine. Pri tem so kot izgovor uporabili tudi predstavništva velikih tujih družb s sedežem v Trstu (banke, Assicurazioni generali,⁶⁸ Riunione Adriatica di Sicurtà, Cantieri Riuniti dell' Adriatico). Njihov protijudovski bes se je obregnil tudi ob tržaško krajevno politiko in gospodarstvo, ki naj bi bila preveč povezana z Judi, hkrati pa so z njimi brez težav živeli in ustvarjali.⁶⁹

Italijanski fašisti so sicer Jude preganjali in izločali iz družbe, v glavnem pa jih niso pobijali. To se je spremenilo po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko je Nemčija okupirala severno in srednjo Italijo ter začela sistematično iskati Jude, jih aretirati in odvažati v uničevalna taborišča. Med holokavstom lahko najdemo povezave glede števila žrtev med tržaškimi in goriškimi Judi.

V obdobju nemške zasedbe je Trst v smeri taborišča Auschwitz zapustilo 22 konvojev, v katerih je bilo skupaj 1422 Judov, od tega 708 pripadnikov tržaške judovske skupnosti, kar je predstavljalo približno desetino vseh iz Italije odpeljanih Judov. Od skupnega števila odpeljanih jih je preživel le 83, od tega 19 iz Trsta.⁷⁰ To je, gledano primerjalno, podobno strašno uničenje kot med goriškimi Judi, kjer je bilo odpeljanih 48 Judov, vrnila sta se le dva. Zanje je bil Trst zgolj prehodna postaja na poti z vlakom v nacistična taborišča, večinoma v Auschwitz. Zavezniška vojaška

⁶⁵ Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 155–169; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 219.

⁶⁶ Morpurgo, *Valdirose*, str. 110.

⁶⁷ De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 318–319; Sarfatti, *Mussolini*, str. 37–38.

⁶⁸ Ustanovitelj *Assicurazioni generali* je bil dejaven član tržaške judovske skupnosti Lazzaro Morpurgo (1759, Gorica–1835, Trst).

⁶⁹ Bon, *Testimoni della Shoah*, str. 58–61.

⁷⁰ Coslovich, *I percorsi*, str. 326–369; Liuzzi, *Violenza*, str. 84.

Veličastna sinagoga v Trstu, zgrajena leta 1912.

uprava je sicer leta 1945 razveljavila celotno protijudovsko zakonodajo iz časa fašizma, a judovstvo v Gorici je bilo zapisano počasnemu propadanju. Po drugi strani se je prav zaradi predvojne številčnosti judovska skupnost v Trstu po končani vojni obnovila in je danes še vedno pomembno judovsko središče na severovzhodu Italije z močnim vplivom na širši prostor, tudi na celotno slovensko ozemlje.⁷¹

Vloga Trsta v judovski stvarnosti danes

Na nekdanj številčno judovsko skupnost v Trstu danes spominja veličastna sinagoga v središču mesta, ki sodi med največje (in najlepše) tovrstne objekte v Evropi. Odprli so jo leta 1912 in počasi je nadomestila kar štiri nekdanje manjše tržaške sinagoge. Priča o gospodarskem, kulturnem in družbenem pomenu tržaške judovske skupnosti v Avstro-Ogrski. Judovska skupnost v Gorici se je zaradi pomanjkanja članov leta 1969 združila z judovsko skupnostjo v Trstu.⁷² Judovski obredi v goriški sinagogi so danes redki, običajno le enkrat letno, za judovski praznik luči (hebr. *Hanukkah*). Po Talmudu namreč velja določilo, da se sinagoga ohranja odprta, če se obred izvaja vsaj enkrat letno. Za take priložnosti pride v Gorico rabin iz Trsta, podobno velja za judovske vernike iz Trsta, ki so potrebni za *minian*.⁷³

Kar je bilo torej mogoče v Trstu, ni bilo mogoče v Gorici. Razloge je treba iskati tako v številčni primer-

javi med tema judovskima skupnostma kot tudi v njihovi ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlična tržaška judovska organiziranost je lahko z razvejano infrastrukturo (z veličastno sinagogo, s šolo, z vrtcem, muzejem, arhivom, s podpornim društvom in z domom za upoko-jence) pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani sta si bili skupnosti ozemeljsko najbližji in močno rodbinsko ter gospodarsko povezani. Hkrati se morajo Judje v Trstu za nekakšno povojno renesanso zahvaliti prav prisotnosti Judovske brigade, ki se je v okviru zavezniških enot borila za zlom nacifašizma. Prav vojaški rabin Lipschitz iz 2. polka omenjene brigade je poleti 1945 poskrbel za ponovno odprtje tržaške sinagoge, kot se je nekaj mesecev pozneje zgodilo na Goriškem s sodelovanjem ameriškega vojaškega rabina Nathana Baracka.⁷⁴

Tržaška judovska skupnost danes šteje okrog 500 članov in pokriva celotno območje avtonomne dežele Furlanije Julijske krajine. Njeni krajevni sekciji sta v Gorici in Vidmu. Poleg tega tržaški rabin Ariel Haddad skrbi tudi za pripadnike judovske skupnosti v Sloveniji,⁷⁵ ki šteje okrog 130 članov, pokriva celotno območje Republike Slovenije, sedež pa ima v Ljubljani. Tržaška skupnost je članica Zveze italijanskih judovskih skupnosti (it. *Unione delle comunità ebraiche italiane*), ki združuje 21 članic na Apeninskem polotoku.⁷⁶ Kar 70 odstotkov italijanskih Judov danes

⁷⁴ Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 385–386, 432.

⁷⁵ Med drugo svetovno vojno je umrlo okrog 580 Judov z območja današnje Slovenije, velika večina iz Prekmurja. Preživeli Judje, ki se niso izselili v tujino, so leta 1954 ustanovili Jevrejsko občino Slovenije s sedežem v Ljubljani ter podružnicami v Mariboru, Murski Soboti in Lendavi. Leta 1991 je štela okrog 90 članov in je bila del Zveze judovskih občin Jugoslavije s sedežem v Beogradu.

⁷⁶ Organizirane judovske skupnosti v Italiji so danes v naslednjih mestih: Benetke, Merano, Padova, Ferrara, Bologna,

⁷¹ Troha, *Komu Trst*, str. 78; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 399–400.

⁷² Morpurgo, *Valdirose*, str. 208–209; Bulfoni, *La sinagoga di Gorizia*, str. 16, 26; Lesizza Budin, *Gorizia*, str. 54–55.

⁷³ Minian – skupnost najmanj desetih odraslih Judov, starejših od 13 let, ki mora biti zagotovljena za izvajanje določenih judovskih skupinskih molitev in nekaterih drugih verskih obredov.

živi v dveh največjih skupnostih, v Rimu in Milanu. Ocenjujejo, da je vseh pripadnikov skupnosti približno 35.000, vendar italijanski Judje zatrjujejo, da dodatnih 10.000 Judov ni članov judovskih skupnosti.⁷⁷

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASCET – Archivio storico della Comunità ebraica di Trieste
fondo Gorizia

AUCEI – Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane, Roma
fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934.

CAHJP – The Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem
Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia

ČASOPISNI VIRI

L'Eco del Litorale, 1880.

L'Eco dell'Isonzo, 1931.

Soča, 1875, 1885, 1892, 1893, 1894.

ELEKTRONSKI VIRI

Brugger, Eveline in Birgit Wiedl: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. 1: Von den Anfängen bis 1338*. Innsbruck, Wien, Bozen: Institut für Geschichte der Juden in Österreich, Studien Verlag, 2005.

http://www.injoest.ac.at/files/brugger_wiedl_regesten_band_1.pdf (dostop 15. julij 2019).

Unione delle Comunità Ebraiche Italiane.

<http://ucei.it/> (dostop 15. julij 2019).

LITERATURA

Altieri, Orietta: *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*. Udine: Del Bianco Editore, 1985.

Altieri, Orietta: Note per una storia demografica degli Ebrei a Gorizia. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione. Atti del convegno* (ur. Pier Cesare Ioly Zorattini). Udine: Del Bianco editore, 1984, str. 145–153.

Arčon, Katjuša: Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi: nasprotja med slovenskimi go-

riškimi časopisi glede judovstva. *Zgodovina za vse* 15, 2008, št. 1, str. 107–119.

Ascoli, Graziadio Isaia: *Il Friuli e la Venezia Giulia*. Udine: Istitut Ladin–Furlan, 2014.

Bedrač, Marjetka in Andrea Morpurgo: *Morpurgo, potomci mariborskih Judov*. Maribor: Sinagoga Maribor, 2018.

Bencich, Marco: Il Sionismo a Trieste. *Gli Ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2016, str. 221–235.

Bihl, Wolfdieter: Die Juden. *Geschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch), knjiga III, zvezek II. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 880–948.

Bolaffio, Giuseppe: Sfogliando l'archivio della Comunità di Gorizia. *La Rassegna Mensile di Israel* 12, št. 23, 1957, str. 537–546.

Bon, Silva: *Gli Ebrei a Trieste 1930–1945: Identità, persecuzione, risposte*. Ronchi dei Legionari: Libreria Editrice Goriziana, 2000.

Bon, Silva: *Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isonzino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale, 2005.

Bon, Silva: *Trieste La Porta di Sion. Storia dell'emigrazione ebraica verso la Terra d'Israele 1921–1940*. Firenze: Alinari, 1998.

Bozzini La Stella, Maura: *Carolina Coen Luzzatto*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 1995.

Bulfoni, Claudio: *La sinagoga di Gorizia*. Gorica: Comune di Gorizia, 1991.

Catalan, Tullia: L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938). *Quale storia* 19, št. 2–3, 1991, str. 57–107.

Cedarmas, Adonella: Fra Vienna e Roma: La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra. *La Rassegna Mensile di Israel* 66, št. 2, 2000, str. 109–117.

Cedarmas, Adonella: *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*. Pasian di Prato: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1999.

Corbanese, Guerrino Guglielmo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo Veneziano*. Udine: Grande Atlante. Del Bianco Editore, 1987.

Coslovich, Marco: *I percorsi della sopravvivenza – Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*. Milano: Mursia, 1994.

Curiel, Riccardo: Le origini del ghetto di Trieste. *La Rassegna Mensile di Israel* 6, št. 9/10, 1932, str. 446–472.

Czoernig, Karl Freiherr von: *La principesca contea di Gorizia e Gradisca descritta da Carlo barone de Czoernig*. Gorizia: I. R. Società agraria, 1891.

Čok, Štefan: *Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje* (doktorsko delo). Koper: Univer-

Verona, Mantova, Milano, Modena, Parma, Casale Monferrato, Torino, Vercelli, Genova, Livorno, Pisa, Firenze, Ancona, Rim, Neapelj in Trst. Slednja je peta po velikosti v državi.
⁷⁷ Tabor, *Lo strappo della Shoah*, str. 332–334; Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, <http://ucei.it/>.

- za na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2015.
- De Felice, Renzo: *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 1993.
- Del Bianco Cotrozzi, Maddalena: Gli ebrei nella fortezza e nella contea di Gradisca. Aspetti di storia e di cultura. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2007, str. 49–62.
- Del Bianco Cotrozzi, Maddalena: Tolleranza giuseppina ed illuminismo ebraico: il caso delle Unite Principesche Contee di Gorizia e Gradisca. *Nuova rivista storica* 73, 1989, str. 689–726.
- Dizionario biografico degli Italiani Treccani*, Volume 11. Roma, 1969.
- Dubin, Lois C.: Diversity on the Frontiers in the 18th Century: Why Trieste? Then and now. *Gli ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Giuntina, 2016, str. 193–204.
- Dubin, Lois C.: *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črte*. 1. knjiga. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Gerson, Wolf: *Ferdinand II. und die Juden. Nach Aktenstücken in den Archiven der k. k. Ministerien des Innern und des Aeussern*. Wien: Braumüller, 1859.
- Grusovin, Marco: La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2007, str. 15–47.
- Haas, Theodor: Die sprachlichen Verhältnisse der Juden in Österreich. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* 2, št. 1, 1915, str. 1–12.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Celovec: Slovenska matica, 2009.
- Kandler, Pietro: *Codice Diplomatico Istriano*, vol. II. Trst: LINT, 1986.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1, 1919–1920, str. 4–20; 1921–1923, str. 1–15; 1924–1925, str. 1–9; 1926–1927, str. 30–33.
- Liuzzi, Giorgio: *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico 1943–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014 (Quaderni, 32).
- Marchi, Valerio: Mosè Luzzatto: Un ebreo friulano illustre, degno di ricordo. *Metodi e ricerche* 32, št. 2, 2013, str. 95–132.
- Marolt, Janez: History of Slovene Jewry. *Studia Historica Slovenica* 2, št. 2, 2002, str. 315–325.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della contea di Gorizia*. Volume 2. Gorizia: Cassa di risparmio, 1972.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco, 1986.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957.
- Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2011.
- Pincherle, Nora: *Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück*. Empoli: Ibisko Editrice Risolo, 2007.
- Podbersič, Renato: Goriška judovska skupnost in prva svetovna vojna. *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst III* (ur. Nuša Lešnik in Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2015, str. 39–50.
- Podbersič, Renato: *Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes*. Gorica, Ljubljana, Maribor: Goriška Mohorjeva družba, Študijski center za narodno spravo, Center judovske kulturne dediščine, 2017.
- Rallo, Michele: *Il coinvolgimento dell'Italia nella prima guerra Mondiale e la Vittoria Mutilata*. Roma: Settimo Sigillo, 2007.
- Roselli, Alessio: Il getto di Gorizia edilizia e urbanistica. *Ha-tikva. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone: Edizione della laguna, 1991, str. 29–40.
- Sarfatti, Michele: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*. Torino: Einaudi, 2007.
- Sarfatti, Michele: *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*. Torino: Zamorani, 1994.
- Staudinger, Barbara: Auß sonderbaren khayserlichen gnaden. Die Privilegien der Wiener Hofjuden im 16. und 17. Jahrhundert. *Frühneuzeit-Info* 12, št. 1, 2001, str. 21–39.
- Stock, Mario: *Nel segno di Geremia: storia della comunità israelitica dal 1200*. Udine: LINT, 1979.
- Tabor, Mauro: Lo strappo della Shoah, la chiusura e la lenta riapertura all'esterno in un'ottica di continuità. *Gli Ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2016, str. 331–334.
- Toš, Marjan: *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: Inštitut za kulturne in spominske študije ŽRC SAZU, 2012.
- Troha, Nevenka: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Valenčič, Vlado: *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Založba Park, 1992.
- Verginella, Marta: Judovski troti in slovenske čebeličice. *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 667–674.
- Waltritsch, Marko: *Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem*. Gorica: Kmečka banka, 1983.
- Zorattini Ioly in Pier Cesare: L'emigrazione degli

Ebrei dai territori della Repubblica di Venezia verso le contee di Gorizia e Gradisca nel Settecento. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« ed emancipazione*. Atti del convegno (ur. Pier Cesare Invernizzi e Iolanda Zorattini). Udine: Del Bianco editore, 1984, str. 111–118.

S U M M A R Y

Star of David shining over the gulf. A contribution to understanding Jewish connections between Trieste and Gorizia

The contribution presents the history of the ties between the Jewish communities of Trieste and Gorizia. Although the uninterrupted Jewish presence in both cities is documented for the period from the thirteenth century onwards, the development reveals diverse dynamics. Especially noteworthy are the strong family and business ties between the Gorizia and Trieste Jews.

While the Jews in the examined territory long presented a marginal subject in Italian historiography, the period of the last thirty years witnessed the production of some basic studies about the Jewish presence in Gorizia, Trieste, and Friuli. In the past, the said area had strong links to the central Slovenian territory; not least, many Jews sought refuge in the Littoral after being expelled from Styria and Carinthia (1496) and Carniola (1515). This is also attested by the surname Morpurgo, once one of the most common Jewish surnames in Trieste and Gorizia.

The socio-economic power of individual Jews is also revealed by the fact that some were elevated to the rank of so-called court-privileged Jews, in other words, privileged Jewish individuals in the service of the imperial crown. In the first half of the seventeenth century, this honour was also bestowed on Moses and Jacob Morpurgo from Gradisca d'Isonzo (Gradišče ob Soči), Joel Pincherle from Gorizia, and Ventura Parente from Trieste. With this diploma, the emperor granted them broad authorizations in trade, taking pledges in exchange for loans, as well as in holding immovable and movable property.

The differences between the Jewish presence in Trieste and Gorizia should be sought not only through numerical comparisons between the two Jewish communities but also in terms of their economic power and influence on the political and economic life of respective cities.

The current situation reveals a still relatively vibrant Jewish organization in the gulf city, with a community of about five hundred Jews, while the in-

dependent Jewish presence in the city on River Soča/Isonzo ceased already in 1969, with the rare remaining Jews living under the care of the Trieste rabbi.

R I A S S U N T O

La stella di David che splende sul golfo. Un contributo sui legami tra le comunità ebraiche di Trieste e Gorizia

L'articolo presenta la storia e le connessioni tra le comunità ebraiche di Trieste e Gorizia. E' dal Duecento che nelle due città è documentata una significativa presenza ebraica, che si sviluppa in modo proprio in ognuna delle due realtà. Va però detto che nella storia è presente anche una forte connessione tra gli ebrei goriziani e triestini, rafforzata da legami familiari, nonché commerciali.

Per la storiografia italiana la storia degli ebrei di questa parte d'Occidente ha per lungo tempo rappresentato una zona d'ombra, che ha visto negli ultimi tre decenni la produzione di importanti ricerche sulla presenza ebraica dell'Isontino, della provincia di Trieste e del Friuli. Si tratta di un territorio che in passato è stato legato in modo forte alla Slovenia centrale, va inoltre ricordato che il Litorale è stata la terra che ha accolto molti ebrei espulsi dalla Stiria e dalla Carinzia (1496), nonché dalla Carniola (1515). A dimostrazione di ciò basti citare il cognome Morpurgo, da sempre tra i più diffusi cognomi ebraici delle comunità di Trieste e Gorizia.

A dimostrazione del potere sociale ed economico a cui sono assurti alcuni ebrei va ricordato il fatto che alcuni di loro sono stati sollevati a cosiddetti »ebrei privilegiati di corte« ovvero persone dipendenti dalla corona imperiale. Nella prima metà del Seicento vanno tra questi citati Mosè e Giacomo Morpurgo di Gradisca d'Isonzo (Gradišče ob Soči), Joel Pincherle di Gorizia e Ventura Parente di Trieste. Con questo titolo l'imperatore concesse loro ampi diritti in campo commerciale e per i prestiti in denaro, nonché nella proprietà di beni mobili e immobili.

Le differenze tra la presenza ebraica di Trieste e Gorizia sono numeriche, ma anche in termini di potere economico e influenza nella compagine politica e sociale delle due città.

La situazione odierna delle comunità ebraiche delle due città presenta una organizzazione ancora ben viva nella città sul golfo, dove vivono circa cinquecento ebrei, mentre in riva all'Isonzo la comunità ebraica cessa di esistere in forma autonoma già nel 1969, degli ebrei goriziani oggi si prende cura il rabbino di Trieste.

(Povzetek v italijanshino prevedel avtor)